

DOR: 20.1001.1.27833542.1401.2.8.1.0

Human Communication Skills with Other People in the Monotheistic Lifestyle from the Perspective of Imam Hasan Al-Askari (A.S.)

(Received: 2023/01/16 / Accepted: 2023/07/19)

Ommol'Banin Kooheštani¹, Gholamreza Razavi Doost², Seyyed Mohammad Hossein Mousavi³, Mohammad Zarei⁴

ABSTRACT

One of the most important dimensions of human life is communication and interaction in society, as it is considered one of the most important tools for guidance. Therefore, it is necessary to find communication skills, because not having these skills will have serious damage to people's physical and mental health. This is of particular importance in the Qur'anic and narrative teachings. The special circumstances and restricted communication of Imam Hasan al-Askari (A.S.) with the Shiites in itself is evidence and confirmation of the importance of the type and way of communication in the monotheistic lifestyle. One of his scientific and cultural activities was to establish a communication network with his Shiites and followers, so they could benefit from his guidance. The current research was conducted with the aim of analyzing communication skills with other people based on the sirah of Imam Hasan al-Askari (A.S.) with the rational and narrative approach, and descriptive analytical method, and collecting information through the library sources.

According to the sirah of Imam Hasan al-Askari (A.S.), piety in life, modesty towards people, forgiveness for their mistakes and faults, generosity and kindness, patience and tolerance, etc. are among the most obvious communication skills in the positive dimension. Expressing happiness in the presence of a sad and troubled person, hypocrisy and insincerity, etc. are among the most obvious communication skills in the negative dimension, and observing and not using them in communicating with others, leads to an effective communication.

KEYWORDS: Communication Skills, Communication with others, Monotheistic Life, Sirah of Imam Hasan Al-Askari (A.S.).

1- Seminary level 4 student of Comparative Interpretation, Hazrat Seddiqah Kobra (A.S.) Specialized Seminary, Qom; Iran (corresponding author) o.kooheštani14@Gmail.com

2- Ph.D. student of Quran and Hadith Sciences, Razavi University of Islamic Sciences / Faculty member of Quran and Hadith Sciences Department, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Sistan and Baluchestan; Zahedan, Iran r.razavi@theo.usb.ac.ir

3- Assistant Professor, Quran and Hadith Sciences Department, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Sistan and Baluchestan; Zahedan, Iran Drmoosavi@theo.usb.ac.ir

4- Assistant Professor, Department of Education, Zahedan University of Medical Sciences; Iran m.zarei1359@yahoo.com

مهارت‌های ارتباطی انسان با هم‌نوعان در سبک زندگی توحیدی از منظر امام حسن عسکری (ع)

(تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۰/۲۶ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۴/۲۸)

ام البنین کوهستانی^۱، غلامرضا رضوی دوست^۲،
سید محمد حسین موسوی^۳، محمد زارعی^۴

چکیده

ارتباط و تعامل در اجتماع از مهمترین ابعاد زندگی انسانی است، به گونه‌ای که آن را مهم‌ترین ابزار هدایت برشمردند. از این روی، یافتن مهارت‌های ارتباطی امری ضروری است که نداشتن این مهارت‌ها خسارت‌های سنگینی بر سلامت جسمی و روحی افراد خواهد داشت. این امر در آموزه‌های قرآنی و روایی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. شرایط خاص و محدودیت ارتباطی امام حسن عسکری (ع) با شیعیان به تنهایی گواه و تأکیدی بر اهمیت نوع و کیفیت ارتباطات در سبک زندگی توحیدی است. یکی از فعالیت‌های علمی - فرهنگی ایشان، ایجاد شبکه ارتباطی با شیعیان و پیروان خود بود و از این طریق آنان را از هدایت خویش بهره‌مند می‌ساخت. پژوهش حاضر با هدف واکاوی مهارت‌های ارتباطی با دیگران بر مبنای سیره این امام همام به روش نقلی - وحيانی، پردازش توصیفی - تحلیلی و گردآوری کتابخانه‌ای اطلاعات انجام گرفته است. براساس سیره حضرت

۱- طلبه سطح چهار، گرایش تفسیر تطبیقی، مدرسه عالی تخصصی حضرت صدیقه کبری (سلام الله علیها)، قم؛ ایران (نویسنده مسئول) o.koohestani14@gmail.com

۲- دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشگاه علوم اسلامی رضوی و عضو هیئت علمی گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه سیستان و بلوچستان؛ زاهدان، ایران r.razavi@theo.usb.ac.ir

۳- استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه سیستان و بلوچستان؛ زاهدان، ایران Drmoosavi@theo.usb.ac.ir

۴- استادیار گروه معارف دانشگاه علوم پزشکی زاهدان؛ ایران m.zarei1359@yahoo.com

عسکری (ع)، پرهیزگاری در زندگی، تواضع در برابر افراد، فراموشی لغزش و گناه ایشان، جود و بخشش، صبر و بردباری و ... از جمله مهارت‌های ارتباطی در بُعد ایجابی است که رعایت آن‌ها موجب ارتباط مؤثر فرد با هم‌نوعان می‌شود. اظهار شادمانی در نزد فرد محزون و غمگین، نفاق و دورویی و ... از بارزترین مهارت‌های ارتباطی در بُعد سلبی است که رعایت و عدم به کار بردن آن‌ها در ارتباط با هم‌نوعان به ارتباطی مؤثر می‌انجامد.

واژگان کلیدی: مهارت‌های ارتباطی، ارتباط با هم‌نوعان، سبک زندگی توحیدی، سیره امام حسن عسکری (ع).

۱. مقدمه

در جهان‌بینی توحیدی، انسان به عنوان اشرف مخلوقات در نظام هستی از چنان جایگاه خاص و منحصر به فردی برخوردار است که قرآن کریم آدمی را به توجه به خویشتن فرا می‌خواند (ذاریات: ۲۱). او این قابلیت و توانمندی را دارد که با خدا، خود، هم‌نوعان و هستی ارتباطی غیر از ارتباط غیر ارادی و تکوینی داشته باشد. ارتباطی که اراده و خواست خود انسان عامل اصلی و تعیین کننده آن ارتباط است (صدری نیا، ۱۳۹۰: ۱۳). با آن در زندگی دنیا جهت حرکت خود را مشخص کرده و در برابر این اراده مسئول است؛ از این رو، باید بر ایجاد این روابط و کیفیت آن‌ها دقت عمل کافی داشته باشد تا علاوه بر سازنده و مثبت بودن، او را به کمال مطلوب و نهایی برسانند. لازمه‌ی آن، داشتن نگرش صحیح و اعتقاد نسبت به مبدأ، معاد، جهان هستی است. بینش توحیدی انسان نسبت به مبدأ و معاد سبب می‌شود که با خدای یگانه، خود و با سایر مخلوقات ارتباطی مثبت و مؤثر برقرار کند.

مبحث ارتباط و مهارت‌های ارتباطی در اسلام دارای جایگاه و اهمیت فوق العاده است به طوری که حتی می‌توان آن را مأموریت مهم رسالت پیامبر اسلام (ص) دانست و بعد از ایشان ائمه اطهار عهده‌دار ادامه آن شدند. با توجه به شرایط خاص امام حسن عسکری (ع) که امام در سامرا اقامت اجباری داشتند و تحت مراقبت شدید حکومت بودند و برای فعالیت‌های خود با محدودیت روبه رو بودند، گرچه فضای فعالیت سیاسی نبود، اما بهترین فرصت برای اقدامات و فعالیت‌های علمی - فرهنگی بود. در آن اوضاع نابسامان و خفقان امام موفق به گسترش دانش

دامنه‌دار خود در سطح کل جامعه نشدند، اما شاگردانی تربیت کرد که هر کدام به سهم خود در نشر و گسترش معارف اسلام نقش مؤثری داشتند (پیشوایی، ۱۳۷۷: ۶۲۷). از فعالیت‌های فرهنگی می‌توان به ایجاد شبکه ارتباطی با شیعیان اشاره کرد. امام علاوه بر شبکه ارتباطی وکالت از طریق نامه‌ها و پیک‌ها نیز با شیعیان خود ارتباط برقرار کرده و مشکلات را برطرف می‌کردند و آنان را زیر چتر هدایت خویش قرار می‌دادند (همان: ۶۳۶). حال با توجه به این که در اسلام بر طبق حدیث ثقلین ائمه اطهار (ع) به عنوان الگوی بشریت معرفی شده‌اند، این سؤال مطرح است که در سیره اهل بیت (ع) به خصوص امام حسن عسکری (ع) چه مهارت‌هایی برای ارتباط انسان با هموعان در سبک زندگی توحیدی بیان شده است؟ مبحث ارتباط مؤثر و آداب معاشرت هم در منابع اسلامی و هم در دیگر منابع به صورت کلی و در سیره همه اهل بیت (ع) مورد توجه قرار گرفته و از زوایای مختلفی پیرامون آن بحث و پژوهش شده است، اما پژوهش حاضر، با روش توصیفی-تحلیلی درصدد است که با تجزیه و تحلیل گزاره‌های استخراج شده از سیره امام حسن عسکری (ع) مهارت‌های ارتباطی انسان با دیگران را در سبک زندگی توحیدی (بر مبنای آیات قرآن) در دو بُعد ایجابی و سلبی، کشف و در قالبی نو ارائه دهد.

۲. پیشینه

در زمینه ارتباطات انسانی، کتب و مقالات فراوانی به نگارش درآمده است؛ از جمله می‌توان به موارد ذیل اشاره نمود:

شاه ولی (۱۳۸۲) در مقاله «بررسی کارکردهای مهارت‌های ارتباطی غیرکلامی و گوش دادن مؤثر در تحقق وظایف و بهبود روابط انسانی» و حسین زاده، علی (۱۳۸۸ ش) در مقاله «راه کارهای ارتباط مؤثر در میان اعضای خانواده» با یک نگاه کلی به ارائه راهکارهای ارتباط مؤثر در سطح خانواده پرداخته‌اند.

زارعی مدوئیه (۱۳۹۸) در مقاله «راهبردهای تربیتی در ارتباطات انسانی در گفتگوی ابراهیم (ع) و اسماعیل (ع) با تأکید بر آیه ۱۰۲ سوره صافات» به این نتیجه رسیده است که بررسی و تحلیل این آیه شریفه راه گشای تربیت فردی، خانوادگی و اجتماعی تشنگان پیام‌های تربیتی قرآن مجید است. این آیه به چگونگی تنظیم و کیفیت مدیریت روابط انسان در شرایط خاص با خدا، خود و دیگران اشاره دارد.

فتحی (۱۳۹۹) در مقاله «الگوی هنجاری ارتباطات انسانی در اندیشه آیت‌الله جوادی آملی»

اندیشه ارتباطات انسانی آیت‌الله جوادی آملی را با روش پژوهش فراترکیب بررسی نموده است. به‌طورکلی روابط انسان مؤمن از منظر آیت‌الله جوادی آملی در سه حوزه «اسلامی» (ارتباط با همه مسلمانان جهان)، «توحیدی» (ارتباط با موحدان: مسیحی‌ها، یهودی‌ها، زردشتی‌ها و...) «انسانی» (مربوط به انسانیت فارغ از هرگونه دین و آیین) تبیین کرده است.

سیفعلی‌ئی (۱۴۰۰) نیز در مقاله‌ای با عنوان «بازشناسی مهارت‌های ارتباطی در قرآن و کارکردهای آن در روابط اجتماعی انسان» به این نتیجه رسید که اگر بتوان فراگرد ارتباط بین انسان‌ها را به درستی بررسی نمود و قوانین حاکم بر آن را دریافت، می‌توان این قابلیت را در فرد ایجاد نمود که در ارتباط با دیگران موفق‌تر عمل نماید، آسیب‌های موجود در روابط را برطرف نموده و روابطی نیکو و حسنه با همگان برقرار سازد.

چنان‌چه ملاحظه شد، پیرامون «مهارت‌های ارتباطی و ارتباطات انسانی» پژوهش‌هایی انجام شده که محیط خانواده، اجتماع و یا به‌طور عام همه ابعاد ارتباطی انسان را براساس آموزه‌های قرآنی مورد بررسی قرار می‌دهند، اما پژوهش حاضر درصدد بررسی مهارت‌های ارتباطی انسان در اجتماع بر مبنای سیره امام حسن عسکری (ع) است.

۳. مفهوم شناسی

روان‌شناسان و دانشمندان علوم دینی تلاش وافر نموده‌اند تا تعاریفی را برای درک صحیح مخاطب ارائه دهند، در ادامه کلمات: معناشناسی ارتباطات انسان، آداب معاشرت و ... مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

معناشناسی ارتباط: در لغت عرب واژه «ارتباط» را از مصدر باب افتعال معرفی می‌کنند که ریشه آن «ربط» است. ربط دادن دو جزء جدا از هم و به معنای پیوند دادن آن دو جزء جدا از هم است (دهخدا، ۱۳۷۷: ۴۷۰). همچنین واژه «ارتباط»^۱ به معنای «عمومی کردن یا در معرض عموم قرار دادن» (فرهنگی، ۱۳۹۴: ۱: ۱۷) وارد شده است. در اصطلاح به معانی متعددی گرفته شده است از جمله در اصطلاح روانشناسان عبارت‌اند از: «تعاملی که در آن، بین دو فرد پیام‌ها و اطلاعاتی رد و بدل می‌گردد» (هارجی، ساندرز، دیکسون، ۱۳۹۳: ۲۰) و نیز به معنای «در معرض عموم قرار دادن یک مفهوم برخاسته از درون یک شخص و راه یافتن آن در میان دیگران است» (فرهنگی، ۱۳۹۴، ۱: ۱۷). لازمه‌ی ارتباط، دادن و گرفتن است و این

دو همواره همراه هم هستند و افراد با استفاده از تجربیات خود راهی به سوی ارتباط با دیگران می‌کشایند که در این مسیر هر قدر مهارت و دقت برقراری ارتباط بالاتر رود، رابطه مؤثرتری ایجاد خواهد گردید (آذری، ۱۳۸۴: ۸۵)؛ اما معنایی که با این بحث مرتبط است «فراگرد تفهیم و تفاهم و تسهیم معنی» (فرهنگی، ۱۳۹۴، ۱: ۱۸) که دانشمندان غربی آن را به سه دسته کلی «ارتباط با خود، ارتباط با دیگران و ارتباط عمومی یا جمعی» (همان: ۲۲) تقسیم نموده‌اند.

ارتباط با دیگران و به عبارتی ارتباط میان‌فردی (نظام ارتباط بین افراد) بیانگر ارتباط یک انسان، با دیگران و پیوستگی‌هایش با آنان که در ابعاد جسمی و روانی مورد توجه قرار می‌گیرد (همان: ۳۲). ارتباط میان‌فردی، جریانی چند سویه است که طی آن دو یا چند نفر با هم به تبادل افکار، نظریات، احساسات و حقایق می‌پردازند و از طریق به‌کاربردن علائم و پیام‌هایی که معنایش برای آن‌ها قابل درک است، اقدام به برقراری ارتباط می‌کنند (گنجی، ۱۳۸۹: ۴۹). برداشت اغلب مردم از ارتباط مؤثر، ارتباطی است که در آن فرستنده بتواند منظور خود را به گیرنده پیام منتقل کند یا به عبارتی دیگر، درک و استنباط گیرنده از پیام با قصد و نیت فرستنده مطابقت داشته باشد. البته درک صحیح پیام، اولین و مهم‌ترین معیار اثر بخشی ارتباط است، اما ارتباط در همه حال تنها به قصد انتقال مفاهیم صورت نمی‌گیرد؛ بنابراین معیارهای دیگر نیز برای تعیین اثر بخشی ارتباطات باید وجود داشته باشد.

ارتباط با هموعان نیز در دوسته کلامی و غیرکلامی بحث می‌شود. ارتباط کلامی یعنی هر آن‌چه که در آن نمادهای زبانی به صورت لفظی، شفاهی، از طریق گفتگو یا نوشتار مثل نامه یا کتاب انتقال می‌یابد (آذری، ۱۳۸۴: ۵۵)؛ بنابراین مراد از ارتباط کلامی، مجموع روابطی است که از طریق زبان، سخن و گفت‌وگو حاصل می‌گردد (همان: ۳۳۴) و ارتباط غیرکلامی و رفتاری از هر آن‌چه از حرکات و افعال و نشانه‌ها که لفظی و نوشتاری و از نمادهای کلامی هستند، نباشد و دارای معنا و پیامی برای مخاطب باشد. ارتباط غیر کلامی می‌تواند ارادی یا غیر ارادی باشد، مثل حرکت دست یا دیگر حرکات یک فرد که به طور ارادی انجام می‌دهد و یا هر نشانه‌ای که غیر ارادی است و حامل پیام‌ها و معانی برای مخاطب است (همان: ۶۹).

سبک زندگی توحیدی: مفهوم سبک زندگی، از جمله مفاهیمی است که پژوهشگران حوزه جامعه‌شناسی برای بیان رفتارشناسی انسان‌ها در عصر جدید به کار می‌گیرند. سبک زندگی در لغت به معنای «علاق، نظرات، رفتارها و جهت‌گیری رفتاری یک فرد، گروه یا فرهنگ» (دهخدا، ۱۳۸۵، ۲: ۱۶) و به عبارت دیگر «روش خاصی از زندگی یک شخص یا گروه»

به گونه‌ای که منعکس کننده گرایش‌ها، تلقی‌ها، ارزش‌ها و شیوه‌های زندگی یک فرد یا گروه است.

مراد از سبک زندگی توحیدی، سبک زندگی است که توحید در آن مبنا و اصل بوده و محور همه عیالقی، رفتارها و انتخاب‌ها «توحید» است. همان‌گونه که امام خمینی فرمودند: «اعتقادات من و همه مسلمین همان مسائلی است که در قرآن کریم آمده است و یا پیامبر اسلام (ع) و پیشوایان به حق بعد از آن حضرت بیان فرموده‌اند ریشه و اصل همه آن عقاید که مهم‌ترین و با ارزش‌ترین اعتقادات ماست، اصل توحید است» (خمینی، ۱۳۸۹، ۵: ۳۸۷).

در این پژوهش، مهارت‌های ارتباطی که از سبک زندگی توحیدی امام حسن عسکری (ع) به دست می‌آید می‌تواند به عنوان چراغی فرا راه زندگانی بشر قرار گیرد، چرا که قرآن پیامبر اکرم (ص) را به عنوان الگوی حسنه و کامل مسلمانان معرفی می‌فرماید: «لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِّمَن كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ وَ الْيَوْمَ الْآخِرَ وَ ذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا» (احزاب: ۲۱) برای شما در زندگی رسول خدا (ص) سرمشق نیکویی است، برای آن‌ها که امید به رحمت خدا و روز رستاخیز دارند و خدا را بسیار یاد می‌کنند.

ایشان نیز بعد از خود اهل بیت (ع) را به عنوان هم‌ردیفان و عدیلان قرآن معرفی نموده و تمسک به این بزرگواران را مانع از گمراهی و ضلالت بیان فرموده‌اند؛ لذا بررسی و تحلیل زندگانی امام حسن عسکری (ع) به عنوان یکی از این اسوه‌های هدایت و بخشی از زندگانی توحیدی ایشان؛ یعنی ارتباطات حضرت در راستای اصلاح امور فرد و جامعه تأثیر چشم‌گیری خواهد داشت.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

۴. مهارت‌های ارتباطی انسان با هم‌نوعان

مهارت‌های ارتباطی انسان در اجتماع بر مبنای سبک زندگی توحیدی امام حسن عسکری (ع) در دو بُعد ایجابی (بایستگی‌ها) و سلبی (موانع) قابل بررسی است.

الف) مهارت‌های ارتباطی در بُعد ایجابی

بر اساس سیره این امام بزرگوار، بارزترین مهارت‌های ایجابی که در این قسمت می‌توان بدان‌ها اشاره نمود، عبارت است از:

ورع و پرهیزگاری: یکی از مهارت‌های ارتباط فرد با سایر هم‌نوعان «ورع و پرهیزگاری»

است که رعایت این مهم، انسان را در برقراری و بهبود ارتباط با آن‌ها یاری می‌رساند. امام عسکری (ع) در این درباره فرمودند: «مَنْ كَانَ الْوَرَعُ سَجِيتهً ... كَثُرَ صَدِيقُهُ وَ الثَّنَاءُ عَلَيْهِ» (شامی، ۱۴۲۰ ق: ۷۴۷؛ شهید اول، ۱۳۷۹: ۴۷)؛ هرکس ورع و پرهیزگاری روش زندگی‌اش باشد، دوستانش زیاد خواهند بود و (دیگران) او را مورد مدح و ستایش قرار می‌دهند.

امام (ع) در این روایت، به یکی از فواید ورع و تقوا در ارتباط فرد با سایرین اشاره می‌کند که اگر فردی در همه ابعاد زندگی پرهیزگار باشد و خود را از هر چیزی که موجب عذاب دنیوی و اخروی می‌شود، حفظ نماید، دوستانش فراوان خواهد شد. همان‌گونه که خداوند متعال می‌فرماید: «إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَيَجْعَلُ لَهُمُ الرَّحْمَنُ وُدًّا» (مریم: ۹۶)؛ کسانی که ایمان آورده و کارهای شایسته انجام داده‌اند، خداوند رحمان محبتی برای آنان در دل‌ها قرار می‌دهد. منظور این است که کسانی که ایمان آوردند و عمل صالح انجام دهند، خداوند متعال به عنوان پاداش دنیوی، ایشان را محبوب قرار می‌دهد. به فرموده آیت الله مکارم شیرازی «ایمان به یگانگی خدا و دعوت پیامبران و عمل صالح» چنان پر جاذبه هستند که بازتابش در روح، فکر، گفتار و کردار انسان به صورت اخلاق عالی‌ه انسانی، تقوا، پاکی، درستی، امانت، شجاعت، ایثار و گذشت، تجلی می‌کند و هم‌چون نیروهای عظیم مغناطیسی کشیده و رباینده‌اند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ۱۳: ۱۴۵)؛ بنابراین از آن‌جایی که تقوا و پرهیزگاری از مظاهر عمل صالح هستند، طبق فرموده امام (ع) فردی که سبک و روش زندگی او، ورع و پرهیزگاری باشد، خداوند رحمان محبت و دوستی او را دل‌ها قرار داده که موجب افزایش دوستان او خواهد شد.

تواضع: برای برقراری ارتباط مؤثر با هم‌نوعان از جمله رفتارهای تأثیرگذار «تواضع» بوده که در سبک زندگی اسلامی از جایگاه والایی برخوردار است. در آموزه‌های دینی تواضع و فروتنی از فضایل و ارزش‌های اخلاقی است که موجب نزدیک شدن قلب‌ها به یکدیگر شده و کینه‌ها را از بین می‌برد. حضرت عسکری (ع) درباره آن می‌فرماید: «مَنْ تَوَاضَعَ فِي الدُّنْيَا لِأَخُوَانِهِ فَهُوَ عِنْدَ اللَّهِ مِنَ الصِّدِّيقِينَ، وَمِنْ شِيعَةِ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ حَقًّا» (طبرسی، ۱۴۰۳ ق، ۲: ۴۶۰؛ مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ۷۲: ۴۶۶)؛ هرکس در دنیا برای برادرانش تواضع و فروتنی نماید، در پیشگاه خداوند در زمره صدیقین و از شیعیان علی بن ابی طالب (ع) خواهد بود.

حضرت در این روایت به یکی از مهارت‌های ارتباط میان فردی مؤمنان اشاره می‌کند که باید نسبت به سایرین متواضع باشند، زیرا این فروتنی علاوه بر این که ارتباط و قرب او را به خداوند متعال بیشتر می‌کند، موجب تقویت ارتباط او با دیگران نیز می‌شود. خداوند متعال در

قرآن خطاب به پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: «وَ اخْفِضْ جَنَاحَكَ لِلْمُؤْمِنِينَ» (حجر: ۸۸) و بال (عظوفت) خود را برای مؤمنین فرود آر.

در این آیه، با تعبیری زیبا به پیامبر (ص) دستور می‌دهد که نسبت به مؤمنان متواضع باش، همان‌گونه که پرنندگان هنگامی که می‌خواهند به جوجه‌های خود اظهار محبت کنند آن‌ها را زیر بال و پر خود می‌گیرند (طبرسی، ۱۳۷۰، ۶: ۵۳۱؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ۱۱: ۱۳۲). چنین دستوری به رهبر جامعه اسلامی نشان از اهمیت والای آن دارد. تواضع سبب بزرگی، هیبت و وقار فرد در بین مردم می‌شود (کلینی، ۱۴۰۷، ق، ۸: ۲۳) زیرا با این عمل، فضایل او در بین دیگران منتشر شده (لیثی واسطی، ۱۳۷۶: ۱۹) و ثمره آن محبوبیت او در بین ایشان است (همان: ۲۰۹) و این محبوبیت، ارتباط مفید و مؤثری را شکل خواهد داد.

امام (ع) در روایتی به نمونه‌ای از تواضع چنین اشاره می‌فرماید: «مِنَ التَّوَّاضِعِ السَّلَامُ عَلَى كُلِّ مَنْ تَمَرُّ بِهِ وَالْجُلُوسُ دُونَ شَرْفِ الْمَجْلِسِ» (کلینی، ۱۴۰۷، ق، ۳: ۲۱۷؛ ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴، ق: ۴۸۷)؛ از نشانه‌های تواضع آن است که بر هر کسی که از آن می‌گذری سلام دهی و نشستن در پایین‌ترین مکان مجلس است. حضرت، نشستن در پایین‌ترین مکان مجلس را نشانه‌ی تواضع و فروتنی برمی‌شمرد؛ بنابراین، تواضع در رفتار از مهارت‌هایی است که فرد به وسیله رعایت آن می‌تواند زمینه ارتباط مفید، سالم و سازنده با دیگران را در زندگی توحیدی فراهم نماید.

تغافل: یکی دیگر از مهارت‌های رفتاری ارتباط مؤثر با هم‌نوعان «تغافل و فراموشی لغزش و گناه» مخاطب نسبت به خود است. تغافل به معنای غفلت، فراموشی و چشم پوشی از گناه و لغزش دیگران هست. گاهی افراد خواسته و ناخواسته نسبت به دیگران لغزش، خطا و گناهی مرتکب می‌شوند که برای داشتن ارتباط سازنده با دیگران، گذشت، چشم پوشی و فراموشی از این امور، ضروری است. امام عسکری (ع) در این باره فرمودند: «خَيْرُ إِخْوَانِكَ مَنْ نَسِيَ ذَنْبَكَ» (دیلمی، ۱۴۰۸، ق: ۳۱۳؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ق، ۷۵: ۳۷۹)؛ بهترین برادران تو کسی است خطای تو (نسبت به خود) را فراموش کند.

امام (ع) ویژگی بهترین برادر مؤمن را فراموشی از خطا و لغزشی که نسبت به او شده، بر شمرده‌اند، زیرا این امر برای ایجاد فضای اتحاد و صمیمی در میان افراد جامعه توحیدی ضروری و پر اهمیت است. البته آموزه‌های اسلامی ضمن تأکید بر تغافل مثبت، از تغافل منفی نیز بر حذر داشته‌اند. همزیستی و معاشرت با مردم را به پیمان‌های تشبیه شده که دو سوم آن هوشیاری و یک سوم آن تغافل است. (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴، ق، ۱: ۳۷۶) خداوند متعال در این باره می‌فرماید:

«وَلَا تَسْتَوِی الْحَسَنَةُ وَلَا السَّیِّئَةُ ادْفَعْ بِالَّتِی هِیَ اَحْسَنُ فَاِذَا الَّذِی بَیْنَكَ وَبَیْنَهُ عَدَاوَةٌ کَانَهُ وِیْلٍ حَمِیْمٍ» (فصلت: ۳۴)؛ هرگز نیکی و بدی یکسان نیست؛ بدی را با نیکی دفع کن، ناگاه (خواهی دید) همان کس که میان تو و او دشمنی است، گویی دوستی گرم و صمیمی است.

آیه به زیبایی رابطه‌ی بین صبر و شکل‌گیری ارتباط مؤثر را به تصویر می‌کشد. با این توضیح که مؤمنان در مقابل انواع فشارها، ستم‌ها و افتراء و بدگویی‌ها باید به سلاح تقوا، پاکی، سخن حق، نرمش و محبت مجهز شوند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ۲۰: ۲۸) اگر همه بدی‌ها و باطل‌ها را به بهترین وجه دفع کردند، ناگهان خواهند دید که همان دشمن، چگونه به دوستی مهربان و شفیق تبدیل می‌شود (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق، ۱۷: ۵۹۵) وقتی گذشت و فراموشی خطای دشمن، چنان فایده‌ای دارد، عفو و فراموشی خطای دوست و مؤمن دیگر که جای خود دارد.

«انسان نباید از مسائل مهم زندگی بی‌خبر بماند، بلکه باید با کمال دقت، مراقب آن‌چه که خیر و صلاح او در آن است، باشد. از سوی دیگر نسبت به اموری که لازم است مورد بی‌اعتنایی و بی‌توجهی قرار گیرد، دستور به «تغافل» می‌دهد، فکر و دقت در مسائل جزئی زندگی که اهمیت چندانی ندارند، انسان را از تفکر در امور مهم باز می‌دارد و همچنین مخفی کردن عیوب پنهانی دیگران در مواردی که مصلحت ایجاب می‌کند، کار پسندیده‌ای است» (مکارم شیرازی، ۱۳۷۷، ۲: ۳۵۳).

بنابراین گاهی افشاگری و اعلان یک اشتباه و یا به رخ کشیدن عیبی، نه تنها نتیجه منفی داده بلکه طرف مقابل را جسورتر و لجوج‌تر می‌سازد، در حالی که گذشت و چشم‌پوشی یا تغافل، اثر مثبت و سازنده دارد که این آموزه تربیتی در زندگی اجتماعی و ارتباط با مردم، نقش مهمی در آسایش روحی دارد و اگر نباشد، بسیاری از اشتباه‌ها در زندگی جبران نخواهد شد. (علی پور، ۱۳۸۸: ۴۴) اگر افراد پیوسته آن لغزش و گناه را به یاد داشته باشند، موجب کینه و کدورت در قلب شده و در نتیجه روابط این افراد دچار آسیب و خدشه خواهد شد.

جود و بخشش: از دیگر مهارت‌های ارتباطی «سخاوت و بزرگواری» است که مراعات آن در سبک زندگی توحیدی انسان را در بهبود ارتباطات با دیگران یاری می‌دهد. جود و بخشش از فضایل اخلاقی است و در آموزه‌های قرآنی از جایگاه رفیعی برخوردار است که خداوند متعال در بیشتر آیاتی که سخن از نماز و عبادت اوست، بلافاصله بخشش به نیازمندان را امر فرموده‌اند. به عنوان نمونه، در ابتدای سوره بقره می‌فرمایند: «یَقِیْمُونَ الصَّلَاةَ وَ مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ یَنْفِقُونَ» (بقره: ۳)؛ و نماز را برپا می‌دارند؛ و از تمام نعمت‌ها و مواهبی که به آنان روزی داده‌ایم، انفاق می‌کنند.

در این قسمت از آیه خداوند به دو ویژگی متقین اشاره می‌کند که ایشان علاوه بر ارتباط دائم با پروردگار، رابطه نزدیک و مستمری با خلق خدا نیز دارند. انفاق و بخشش آن‌ها فقط مالی نیست، بلکه آیه دلالت بر عموم دارد (طالقانی، ۱۳۹۴، ۱: ۵۹)؛ یعنی از هر چیزی که خداوند به آن‌ها روزی داده که شامل مواهب مادی و معنوی می‌شود (مکارم شیرازی، ۱۳۷۷، ۱: ۷۴) بنابراین یکی از مهم‌ترین اوصاف پرهیزگاران که با مردم و جامعه در ارتباطند، این است که ایشان نه تنها از اموال خود، بلکه از علم، عقل، دانش، نیروهای جسمانی، مقام و موقعیت اجتماعی خود و به طور کلی از تمام سرمایه‌های خویش به آن‌ها که نیاز دارند می‌بخشند، بدون آن‌که از آن‌ان انتظار پاداشی داشته باشند. (همان) متصف شدن به این فضیلت اخلاقی، در ارتباط با خالق و مخلوق، آثار و برکات بسیاری را برای فرد به ارمغان خواهد آورد. امام حسن عسکری (ع) در بیان یکی از این برکات می‌فرماید: «مَنْ كَانَ الْوَرَعُ سَجِيئَتَهُ وَالكَرَمُ طَبِيعَتَهُ... كَثُرَ صَدِيقُهُ وَالثَّنَاءُ عَلَيْهِ» (دیلمی، ۱۴۰۸ ق: ۳۱۴؛ مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ۷۵: ۳۷۹)؛ هرکس ورع و پرهیزگاری روش زندگی‌اش باشد و جود و بخشش عادت او باشد... دوستانش زیاد خواهند بود و دیگران او را مورد مدح و ستایش قرار می‌دهند.

امام (ع) به اثر این فضیلت اخلاقی در ارتباطات انسانی اشاره می‌کنند، به این صورت که اگر فردی خواهان ارتباط مؤثر و مفید با دیگران و فراوانی دوست است، خود را به جود و بخشش عادت دهد، زیرا به این وسیله صمیمیت و همدلی میان افراد جامعه ایمانی و توحیدی ایجاد شده، کینه‌ها و دشمنی‌ها از بین می‌روند؛ بنابراین، بخشش نیز از جمله مهارت‌های غیرکلامی در ارتباط با دیگران است که رعایت این اصل موجب نزدیکی قلوب به یکدیگر شده، محبت‌ها جلب و در نتیجه افزون شدن دوستی‌ها را به ارمغان می‌آورد.

صبر و بردباری: از دیگر رفتارهای مثمر ثمر در ارتباط فرد با دیگران «شکیبایی و صبوری ورزیدن» است که تأثیرگذاری آن در کلام امام حسن عسکری (ع) نیز تبلور یافته است. واژه «حلم» به معنی «نگهداری نفس و طبیعت از هیجان و خشم» است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق: ۲۵۳). این واژه هم‌ردیف معنای واژه صبر است. صبر به معنی «شکیبایی و خودداری نفس بر آنچه که عقل و شرع حکم می‌کند و آن را می‌طلبد» (همان: ۴۷۴) یکی از اقسام صبر، صبر در روابط اجتماعی است. گاهی در برخورد و معاشرت افراد با یکدیگر، خواسته و ناخواسته برخوردهایی از جهت افکار و عقاید گوناگون به وجود می‌آید که براساس اهمیت، انسان را به موضع‌گیری‌هایی موافق یا مخالف وادار می‌کند. امام حسن عسکری (ع) درباره صبر و بردباری

فرمودند: «مَنْ كَانَ الْوَرَعُ سَجِيَّتَهُ وَ... وَالْجِلْمُ خَلَّتَهُ كَثُرَ صَدِيقُهُ وَالتَّنَاءُ عَلَيْهِ» (دیلمی، ۱۴۰۸ ق: ۳۱۴؛ مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ۷۵: ۳۷۹)؛ هرکس هرکس ورع و پرهیزگاری روش زندگی اش باشد ... و صبر و بردباری برنامه اش باشد، دوستانش زیاد خواهند بود و دیگران او را مورد مدح و ستایش قرار می دهند. حضرت به طور کلی می فرمایند که هر کس بردباری برنامه زندگی او باشد، موجب افزایش دوستان و ارتباط نیک با دیگران می شود، از این روی قرآن کریم در برابر این ناملایمات انسان را به صبر دعوت می نماید: «وَلَمَنْ صَبَرَ وَغَفَرَ إِنَّ ذَلِكَ لَمِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ» (شوری: ۴۳)؛ اما کسانی که شکیبایی و عفو کنند، این از کارهای پرارزش است.

واژه عزم در اصل به معنی «تصمیم و پیمان قلبی بر انجام و گذراندن کاری» (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق: ۲۵۰؛ مصطفوی، ۱۳۶۸، ج ۸: ۱۱۹) است. تعبیر صبر و گذشت به «عزم الامور» اشاره به این دارد که این امور از کارهایی است که خداوند به آن فرمان داده و هرگز نسخ نمی شود یا از کارهایی است که انسان باید نسبت به آنها عزم راسخ داشته باشد (طبرسی، ۱۳۷۰، ۲۳: ۱۶۱؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ۲۰: ۴۷۰).

به هر حال، آیه دعوت به صبر و گذشت در مقابل بدی و ناملایماتی است که از سوی دیگران به انسان می رسد. نکته قابل توجه این است که دعوت صبر به معنای این نیست که دفع ظلم نشود، بلکه اشاره و ارشاد به فضیلت صبر است. عفو در صورتی که از موضع قدرت باشد، مطلوب است نه به جبر و تحمیل (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق، ۱۸: ۹۶؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ۲۰: ۴۷۰) بنابراین، صبوری و حلم در برابر ناملایمات و برخوردهای ناشایست افراد، فرد را قادر به بروز رفتاری شایسته و در شأن خودش می کند که از این سوی در نزد دیگران انسانی معقول جلوه کرده و محبوب می گردد.

امانت داری: از جمله مهارت‌هایی که در ایجاد و بهبود ارتباطات مؤثر فرد با دیگران تأثیرگذار است، «امین و امانت دار بودن» است. امام حسن عسکری (ع) در این راستا فرمودند: «أَوْصِيكُمْ بِتَقْوَى اللَّهِ وَ... أَدَاءِ الْأَمَانَةِ إِلَى مَنْ انْتَمَنَكُمْ مِنْ بَرِّ وَفَاجِرٍ» (مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ۷۸: ۳۷۲)؛ شما را سفارش می کنم به تقوای الهی و ... ادای امانت به کسی که شما را امین شمرده است چه خوب باشد یا بد.

امام (ع) به ادای امانت سفارش کرده و آن را مقید به قید ایمان و نیک نکرده است. بلکه می فرماید، هر فردی (چه نیک و چه بد) که شما را به عنوان امین انتخاب نمود و نزد شما امانتی قرارداد، آن را حفظ کرده و خیانت در امانت ننماید. همان گونه که در روایتی از امام سجاد (ع)

وارد شده که اگر قاتل پدرم (حضرت سیدالشهدا (ع)) همان شمشیری را که با آن مرتکب قتل او شد نزد من امانت قرار می‌داد و من می‌پذیرفتم، امانت را به او بازمی‌گرداندم (طبری آملی، ۱۳۸۳، ۲: ۲۶۱؛ مجلسی، ۱۴۰۶، ق. ۲: ۳۷۳). خداوند متعال نسبت به امانت می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا» (نساء: ۵۸)؛ خداوند به شما فرمان می‌دهد که امانت‌ها را به صاحبانش بدهید. امانت در آیه معنای وسیعی دارد و شامل امور مادی و معنوی می‌شود (طباطبایی، ۱۴۱۷، ق. ۴: ۶۰۳) بنا بر دستور صریح آیه، مسلمانان موظف به ادای امانت و عدم خیانت است. در حقیقت یکی از مواد «اعلامیه حقوق بشر در اسلام» (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ۳: ۴۳۰) ادای امانت به هر صاحب امانتی است، مسلمان باشد یا غیرمسلمان. همه انسان‌ها در برابر آن یکسان‌اند. به تعبیر دیگر این که ایمان، شرط ادای امانت نیست (قرائتی، ۱۳۸۳، ۲: ۸۹) خداوند متعال در آیه‌ای دیگر می‌فرماید: «وَالَّذِينَ هُمْ لِأَمَانَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَ» (مؤمنون: ۸)؛ و آن‌ها که امانت‌ها و عهد خود را رعایت می‌کنند.

آیه به یکی از ویژگی‌های مؤمنان اشاره می‌کند که ایشان نسبت امانات خودشان وفادارند. با توجه به این آیه و آیه فوق روشن می‌شود که در ادای امانت، ایمان شرط نیست؛ ولی ادای امانت یکی از صفات و خصوصیات مهم کسانی است که ایمان دارند، اما منحصر به ایشان نیست. پایبند بودن به تعهدات و ادای امانات از مهم‌ترین پایه‌های نظام اجتماعی بشر است که اگر خللی در آن‌ها ایجاد شود، منجر به ایجاد هرج و مرج در جامعه خواهد شد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ۱۴: ۲۰۰).

مزین شدن افراد به صفت امانت‌داری و امین بودن از جمله اموری است که آثار و برکات بسیاری را برای فرد و جامعه‌اش به ارمغان می‌آورد، زیرا شخص امین در هر شرایطی در پی جلب اعتماد بوده و از خیانت مبرا است. این امر موجب ارتباط عمیق و مؤثری میان افراد شده و آن‌ها را به سوی هم رغبت داده و از گسستگی و جدایی میان آن‌ها جلوگیری می‌کند (اسکندری، ۱۳۹۱: ۴۸)؛ بنابراین وجود این خصلت معنوی، در رفتار و کردار مؤمنان بروز یافته و آن‌ها را محبوب خدا و خلق او می‌نماید؛ زیرا دیگران از سوی چنین افرادی نه تنها احساس خطر نکرده؛ بلکه آرامش خاطر و آسایش خیال را نیز از سوی آن‌ها دریافت می‌کنند و این چنین ادای امانت، زمینه ارتباطی سازنده و مؤثر با یکدیگر را در سبک زندگی توحیدی فراهم می‌آورد.

همیاری در رفع مشکلات: «کمک و همیاری با مردم در رفع مشکلاتشان» از خصلت‌های نیک‌رفتاری است که موجب ایجاد ارتباطات مؤثر انسانی می‌گردد، از این سوی در

سبک زندگی توحیدی و سیره امام حسن عسکری (ع) نیز بدان امر شده است. از ضرورت‌های اجتناب‌ناپذیر در فرآیند برقراری ارتباط مؤثر با مخاطب، مردمی بودن است؛ بدین معنا که افراد شریک درد و رنج و راحت و غمشان بوده باشند و سعی در خدمت‌رسانی به آن‌ها را داشته باشند، زیرا رمز و راز این که کسی بتواند موردحمایت و توجه مردم قرار گیرد و در عمق جان‌شان نفوذ کند، همین مطلب است (محدثی، ۱۳۸۵: ۲۴). یکی از مصادیق نیکی، همیاری در رفع مشکلات یکدیگر است که امام حسن عسکری (ع) در این راستا فرموده‌اند: «يَأْتِي عُلَمَاءُ شِيعَتِنَا الْقَوَامُونَ لِيُضَعِّفُوا مُجِبِّينَا وَأَهْلَ وِلَايَتِنَا يَوْمَ الْقِيَامَةِ، وَالْأَنْوَارُ تَسْطَعُ مِنْ تِجَانِهِمْ عَلَى رَأْسِ كُلِّ وَاحِدٍ مِنْهُمْ تَاجٌ بَهَاءٍ، قَدْ انْبَنَّتْ تِلْكَ الْأَنْوَارُ فِي عَرَصَاتِ الْقِيَامَةِ» (طبرسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۱: ۱۸؛ حر عاملی، ۱۴۱۸ ق، ۱: ۶۰۴)؛ آن دسته از علما و دانشمندان شیعیان ما که در هدایت و رفع مشکلات دوستان و علاقه‌مندان ما، تلاش کرده‌اند، روز قیامت در حالی وارد صحرای محشر می‌شوند که تاج کرامت بر سر نهاده و نور وی، همه‌جا را روشنایی می‌بخشد و تمام اهل محشر از آن نور بهره‌مند خواهند شد.

حضرت (ع) ضمن بیان سعادت اخروی فردی که در رفع مشکلات هم‌نوع خود تلاش و کوشش نموده، افراد را به این کار دعوت می‌نمایند، چرا که سعادت اخروی تنها بخشی از برکات چنین خدمتی است. امام حسن عسکری (ع) در روایتی دیگر فرموده‌اند: «أَوْلَى النَّاسِ بِالْمَحَبَّةِ مِنْهُمْ مَنْ أَمْلَوْهُ» (دیلمی، ۱۴۰۸ ق: ۳۱۳؛ مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ۷۵: ۳۷۹)؛ مردم، کسی را بیشتر دوست دارند که به او امید [بیشتری] دارند.

کسی که رفع نیاز، مشکلات و گرفتاری دیگران را سرلوحه‌ی برنامه‌های خود قرار دهد نه تنها به اجر و پاداش دنیوی و اخروی نائل می‌شود، بلکه از آنجایی که مردم به همت و تلاش او در این زمینه امیدوارند، در میان آنان از پذیرش و مقبولیت بیشتری برخوردار می‌شود و محبوب قلب‌ها می‌گردد. در سیره این امام بزرگوار نیز وارد شده که شخصی از نیازمندی خود به امام شکایت کرد، حضرت ۵۰۰ دینار به وی دادند (حر عاملی، ۱۴۲۵ ق: ۲۴۹؛ ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹، ۴: ۴۳۲).

خداوند متعال می‌فرماید: «وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى» (مائده: ۲)؛ یکدیگر را در کار نیک و در تقوا یاری کنید. آیه اشاره به یک اصل کلی اسلامی دارد که سراسر مسائل اجتماعی، حقوقی، اخلاقی و سیاسی را در بر می‌گیرد، طبق این اصل مسلمانان موظف‌اند در کارهای نیک یکدیگر را یاری نموده و تعاون و همکاری کنند. همراهی دو واژه «بر و تقوا» هم دلالت

بر جنبه اثباتی دارد که اشاره به اعمال مفید است و هم جنبه نفی دارد که اشاره به جلوگیری از اعمال خلاف است. به این ترتیب تعاون و همکاری باید هم در دعوت به نیکی‌ها و هم در مبارزه با بدی‌ها انجام گیرد. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ۴: ۲۵۳).

طبق آموزه‌های اسلامی انسان‌ها موظف به همیاری بدون منت با یکدیگر هستند و این امر از نشانه‌های اسلام و ایمان افراد ذکر شده است (قائمی، ۱۳۶۴: ۷۶) و در روایات وارد شده که مؤمنان مانند اعضای یک جسم هستند، زمانی که یکی از آن‌ها در گرفتاری و مشکلات باشد، دیگر اعضا نیز تا رفع آن، آرام و قرار ندارند (هاشمی خوئی، ۱۴۰۰، ق، ۱۷: ۱۳۷) در این صورت این همت و تلاش و تعاون موجب جلب محبت‌ها، دوستی‌ها شده و ارتباط ایشان با یکدیگر را صمیمی‌تر خواهد نمود.

حضور در اجتماعات مؤمنین: «حضور در میان جماعت مؤمنین» نیز یکی دیگر از مهارت‌های ارتباطی است که انسان را در رابطه‌ی مؤثر با دیگران توفیق می‌دهد. محور ایمان مؤمنان، خدا، پیامبر (ص) و اهل بیت‌اند و بر آنان لازم است در این محور، با یکدیگر در همه‌ی امور، اجتماع و هماهنگی داشته باشند و از تفرقه و جدایی بپرهیزند تا به اهداف ایمانی خود دست یابند؛ (جوادی آملی، ۱۳۹۱: ۲۷۹) به همین دلیل خداوند متعال به مسلمانان دستور می‌دهد: «وَأَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا» (آل عمران: ۱۰۳)؛ و همگی به ریسمان خدا [قرآن و اسلام و هرگونه وسیله وحدت]، چنگ زنید و پراکنده نشوید.

به فرموده آیت‌الله جوادی آملی اعتصام به حبل‌الهی راه را برای صعود جمعی فراهم می‌آورد، از همین رو در برابر این فراخوان الهی مبنی بر اتحاد، شیطان می‌کوشد این رشته را از هم بگسلد. در این صورت اگر مستمسکی نباشد تا همگان بدان روی آورند، امت اسلام گروه‌گروه خواهند شد و نتیجه آن چیزی جز تفرقه و فتنه نخواهد بود؛ بنابراین محور اتحاد و نجات، حبل‌الله هست و تنها راه حفظ پیوندهای اعتقادی و پیوند درونی میان انسان و خدا که محور وحدت و همدلی اهل ایمان است، اعتصام به قرآن و عترت طاهرین (ع) هست که یک حبل و عروه و تقای الهی‌اند (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ۱۵: ۲۱۶). حضور در جماعت مؤمنین که برای ایجاد و حفظ اتحاد است، دارای مصادیق مختلفی است که به دو نمونه اشاره می‌شود:

یک: حضور در نماز جماعت

امام حسن عسکری درباره حضور در نماز جماعت مؤمنین چنین فرمودند: «أَوْصِيكُمْ بِتَقْوَى

اللَّهِ ... صَلُّوا فِي عَشَائِرِهِمْ» (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴ ق: ۴۸۷؛ مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ۷۵: ۳۷۲)؛ شما را توصیه می‌کنم به تقوای الهی ... و این که در میان جماعت‌های آنان نماز بخوانید. حضرت به اقامه نماز در جماعت مؤمنین سفارش فرمودند، این مورد مصداقی از حضور در اجتماعات مؤمنین است. این امر مهم و پسندیده در اسلام، موجب انس و الفت مؤمنین با هم می‌شود؛ زیرا انسان‌هایی که در روز چندین بار همدیگر را در چنین جماعات معنوی ملاقات کنند به لطف الهی و نور معنویت آراسته‌شده و با هم مأنوس می‌گردند و ارتباطی خدایی میان آن‌ها شکل می‌گیرد که ناگسستنی است.

دو: حضور در مراسم تشییع جنازه

حضرت درباره حضور در مراسم تشییع جنازه مؤمن فرمودند: «أَوْصِيكُمْ بِتَقْوَى اللَّهِ وَ... وَ اشْهَدُوا جَنَائِزَهُمْ» (همان)؛ شما را سفارش می‌کنم شما را به تقوای الهی و ... اینکه بر سر جنازه آن‌ها (مسلمانان) حاضر شوید. حضور در مراسم تشییع، نمونه‌ای از اجتماعات مؤمنین است که در آموزه‌های دینی بسیار سفارش شده است. انسان با حضور خویش در چنین مراسمی رفتگان را ارج و احترام نموده و سبب تسلی خاطر نزدیکان آن ازدست‌رفته می‌شود (ابن بابویه، ۱۴۱۳ ق، ۱: ۱۷۴؛ مجلسی، ۱۴۰۶ ق، ۱: ۴۵۹) این امر کینه‌ها را زدوده و علاقه و محبت آنان را به‌سوی خویش جلب می‌نماید، لذا شایسته است در روند ایجاد و تقویت ارتباط مؤثر با دیگران این امر نیز مورد توجه قرار گیرد.

ادای حقوق دیگران: یکی دیگر از مهارت‌های ارتباط با دیگران در بُعد بایستگی‌ها «ادای حقوق دیگران» است. از آنجایی که زندگی انسان اجتماعی است، در جامعه نسبت به یکدیگر حقوق و وظایف متقابلی دارند. همان‌گونه که گفته شد، بزرگ‌ترین آیه قرآن در بزرگ‌ترین سوره در ارتباط با حق الناس است. خداوند متعال در سوره بقره آیه ۲۸۲ که در حدود یک صفحه کامل است، به احکام و مقررات دقیق اقتصادی و حق الناس اشاره نمودند تا حقی ضایع نشده و موجب اختلاف و نزاعی در میان مردم نشود؛ (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق، ۲: ۴۳۴؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ۲: ۳۸۲) شناخت این وظایف و البته مراعات دوجانبه‌ی آن‌ها، می‌تواند موجب از بین رفتن کدورت‌ها، کینه‌ها، اختلافات و گله‌مندی‌های میان افراد شده و روابط ایشان را اصلاح و مستحکم نماید. از این روی امام حسن عسکری (ع) به آن امر کرده و فرموده‌اند: «أَوْصِيكُمْ بِتَقْوَى اللَّهِ وَ... وَأَدُّوا حُقُوقَهُمْ» (همان)؛ سفارش می‌کنم شما را به تقوای الهی و ...

(این که) حقوقشان را ادا نماید.

ایشان تأکید دارند که حقوق افرادی که به‌نوعی در جامعه با آن‌ها معاشرت و ارتباط داریم، ادا شود؛ زیرا چنانچه گفته شد، این امر موجب سامان یافتن و استحکام روابط می‌شود. اگر حقوق و وظایف متقابل رعایت نگردد، حرمت‌ها شکسته شده و دشمنی و کینه به وجود می‌آید که مَحِل ارتباط مؤثر است. از طرفی دیگر در روایتی می‌فرمایند: «أَعْرِفُ النَّاسَ بِحُقُوقِ إِخْوَانِهِ وَأَشَدُّهُمْ قَضَاءً لَهَا أَعْظَمُهُمْ عِنْدَ اللَّهِ شَأْنًا» (طبرسی، ۱۴۰۳ ق، ۲: ۴۶۰؛ نوری، ۱۴۰۸ ق، ۱۱: ۲۹۵)؛ آن‌که به حقوق برادران خود آشناتر باشد و در رعایت کردن آن‌ها کوشاتر، نزد خداوند ارجمندتر است.

روشن است که دقت در این امر، انسان را در نزد خالق متعال شایسته‌ی اجر و مقام بالایی می‌کند که از ورای آن انسان، محبوب خلق می‌شود؛ بنابراین رعایت حقوق دیگران نیز در سبک زندگی توحیدی از موارد مؤثر در ارتباط میان افراد برشمرده که توجه به آن انسان را در کسب توفیق در این راه یاری می‌کند.

حسن خلق: یکی دیگر از مهارت‌های ارتباط با دیگران که در سبک زندگی توحیدی بدان توجه و تأکید ویژه‌ای شده «حسن خلق» است. مقصود از حسن خلق این است که انسان خصلت‌های ناپسند اخلاقی (مانند تکبر، ریا، خودبینی، مادی‌گرایی، طمع، حسد) را از قلب خود بزدايد و آن را با صفات حمیده و پسندیده آراسته گرداند، به‌گونه‌ای که در اثر این تزکیه و نهادینه کردن آن در خود، در معاشرت با دیگران با خلوص نیت و تواضع و حلم و صداقت و مهربانی... رفتار نماید (مصطفوی، ۱۳۶۰: ۲۵۵). امام حسن عسکری (ع) نیز در وصیت خود به این مهم توجه داشته و توصیه فرمودند: «أَوْصِيكُمْ بِتَقْوَى اللَّهِ وَ... وَحَسَنَ خُلُقِهِ مَعَ النَّاسِ» (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴ ق: ۴۸۷؛ مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ۷۵: ۳۷۲)؛ سفارش می‌کنم شما را به تقوای الهی و... و نیکویی خلق با مردم.

حضرت به حُسن خلق و رفتار پسندیده سفارش می‌نمایند، زیرا این امر نه تنها هر انسان حق‌جویی را به آسانی شیفته خود کرده و موجب جلب قلوب شده و ارتباط را تقویت می‌کند، بلکه گاهی موجب جذب دشمنان به‌سوی حق نیز می‌گردد. خداوند سبحان در قرآن خطاب به پیامبرش (ص) می‌فرماید: «إِنَّكَ لَعَلَى خُلُقٍ عَظِيمٍ» (قلم: ۴)؛ و تو اخلاق عظیم و برجسته‌ای داری.

به فرموده علامه طباطبایی (ره) این آیه شریفه هرچند به‌خودی‌خود، حسن خلق رسول

خدا (ص) را ستوده و آن را بزرگ می‌شمارد، اما با در نظر گرفتن سیاق، به خصوص اخلاق پسندیده‌ی اجتماعی حضرت توجه دارد، اخلاقی که مربوط به معاشرت است، از قبیل استواری بر حق، صبر در مقابل آزار مردم، عفو و اغماض از آنان، سخاوت، مدارا، تواضع و امثال این‌ها (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق، ۱۹: ۳۶۹؛ طبرسی، ۱۰، ۱۳۷۰: ۵۰۰؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ۲۴: ۳۷۲). این موارد، نمونه‌هایی از حسن خلق حضرت بود. همان‌گونه در آیه‌ی دیگر درباره این صفت چنین می‌فرماید: «فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ» (آل‌عمران: ۱۵۹)؛ به (برکت) رحمت الهی، در برابر آنان [مردم] نرم (و مهربان) شدی! و اگر خشن و سنگدل بودی، از اطراف تو، پراکنده می‌شدند.

گرچه کلمات «فَظًّا وَغَلِيظَ الْقَلْبِ» هر دو به معنی خشونت است اما یکی غالباً در مورد خشونت در سخن و دیگری در مورد خشونت در عمل به کار می‌رود (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ۳: ۱۴۱). آیه به این نکته اشاره دارد که نظام حکومتی اسلام، بر مبنای محبت و ارتباط تنگاتنگ با مردم است (قرائتی، ۱۳۸۳، ۱: ۶۳۶)؛ بنابراین یکی از برکات و آثار مثبت خوش خلقی، محبت و مهربانی با مردم زیاد شدن دوستان و جمع شدن آن نزد یکدیگر است. در روایات به صراحت بیان شده که با کسانی ارتباط داشته باش که نفع آن‌ها به تو برسد و حسن خلق طرف مقابل از جمله اموری است که برای فرد فایده دارد (حر عاملی، ۱۳۸۰، ۱: ۴۰) از این سوی آراستگی انسان به «حسن خلق» ایجاد و تقویت روابط با دیگران را به آسانی میسر می‌سازد.

ب) مهارت‌های ارتباطی در بُعد سلبی

این مبحث شامل موانع رفتاری است که برای ایجاد ارتباط مؤثر افراد با دیگران پرهیز از آن‌ها تأکید فراوانی شده و اهم آن موانع به شرح ذیل است:

اظهار شادمانی در نزد محزون: از جمله موانع ارتباط با دیگران «اظهار شادمانی در نزد محزون» است که در سبک زندگی توحیدی از آن نهی شده است. از آنجایی که ادب در عزت و سربلندی و آبروی انسان نقش بسزایی دارد، در آموزه‌های دینی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. بر این اساس، از انجام اموری که به نحوی به آن آسیب و خلل وارد کند، بر حذر می‌دارد؛ از جمله اظهار کردن شادی نزد فردی که غمگین باشد. از منظر همین آموزه‌ها، افراد جامعه اعضای یک پیکرند، لذا باید در شادی و غم یکدیگر سهیم باشند (همان: ۳۱) به همین دلیل امام حسن عسکری فرمودند: «لَيْسَ مِنَ الْأَدَبِ إِظْهَارُ الْفَرَحِ عِنْدَ الْمُحْزُونِ» (ابن شعبه

حرانی، ۱۴۰۴ ق: ۴۸۹؛ فیض کاشانی، ۱۴۰۶ ق، ۲: ۲۸۵؛ اظهار شادمانی نزد فرد محزون و غمگین، بی ادبی است.

حضرت از اظهار شادی در نزد این افراد نهی کرده‌اند، زیرا عواطف و احساسات انسانی ایجاب می‌کند که انسان، در مصائب و ناراحتی دیگران به‌ویژه خویشان و دوستان و به‌طور کلی هرکسی که با او معاشرت داشته، اندوهناک شود؛ زیرا موجب تلاش در جهت رفع نگرانی و شادکامی و تقویت روابط خانوادگی و اجتماعی است (ری شهری، ۱۳۹۱: ۲۰) و ابراز شادی و خوشحالی در برابر این افراد، موجبات رنجش خاطر را فراهم می‌کند و چه‌بسا منجر به کینه و دشمنی شود. خداوند سبحان در این باره می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ» (حجرات: ۱۳)؛ ای مردم، ما شما را از یک مرد و زن آفریدیم و شما را تیره‌ها و قبیله‌ها قرار دادیم تا یکدیگر را بشناسید؛ (این‌ها ملاک امتیاز نیست)، گرامی‌ترین شما نزد خداوند باتقواترین شماست.

آیه به سه اصل مهم اشاره دارد: اصل مساوات در آفرینش زن و مرد، اصل تفاوت در ویژگی‌های بشری و اصل این که تقوا ملاک برتری است (قرآنی، ۱۳۸۳، ۹: ۱۹۵). آنچه مربوط به بحث کنونی ماست، اصل اول؛ یعنی اصل مساوات است. منظور از آفرینش مردم از یک مرد و زن همان بازگشت نسب انسان‌ها به آدم و حوا است، بنابراین همه از ریشه واحدی هستند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ۲۲: ۱۹۷) و می‌توان گفت یکی از موانع ارتباط با دیگران، ابراز و اظهار شادمانی در برابر فرد محزون و مصیبت‌زده است که بر اساس زندگی توحیدی و فرمایش حضرت عسکری (ع) به‌دور از ادب است.

نفاق رفتاری: «نفاق و درویی» نیز از موانعی است که ارتباط انسان با دیگران را در جامعه توحیدی تهدید می‌کند و بر این اساس دوری از آن لازم است. چنانچه در گفتارهای قبلی گفته شد، درویی و نفاق، سرچشمه بسیاری از بدی‌ها، فسادها و گناهان است و در فرهنگ اصیل اسلامی بسیار مورد نکوهش قرار گرفته است. امام حسن عسکری (ع) فرمودند: «بِئْسَ الْعَبْدُ عَبْدٌ يَكُونُ ذَاوَجْهَيْنِ وَذَالِسَانَيْنِ، يَطْرُقُ أَخَاهُ شَاهِدًا وَيَأْكُلُهُ غَائِبًا إِنْ أُعْطِيَ حَسَدَهُ، وَإِنْ أُبْتُلِيَ خَانَهُ» (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴ ق: ۳۹۵؛ مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ۷۵: ۳۷۳)؛ چه بد بنده‌ای است انسانی که دو رو و دو زبان است، در روبرو از برادرش تعریف می‌کند و پشت سر گوشش را (با غیبت) می‌خورد، اگر نعمتی به او داده شود حسد می‌ورزد و اگر گرفتار شود به او خیانت می‌کند.

نفاق یک رفتار دوگانه با مردم است و شخص دورو از هیچ بدی در راستای اهدافش کوتاهی

نمی‌کند و به این منظور دروغ می‌گوید، تهمت می‌زند، دشمنی می‌ورزد، غیبت می‌کند و... به‌طورکلی فردی حيله‌گر است و درصدد فریب مخاطبش برای بهره‌وری در مسیر اهداف دنیوی خویش است، لذا چنین فردی چون فقط به منافع شخصی خودش اهمیت می‌دهد و با دیگران فریب کارانه برخورد می‌نماید (بروجردی، ۱۳۶۶ ق، ۲: ۱۳۵)، از ایجاد رابطه سالم با دیگران عاجز است و روابطش با دیگران ثمره‌ای جز فساد و تباهی ندارد و دیگران را با سختی و شداید روبه‌رو می‌گرداند. فرد منافق مورد اعتماد و وثوق نیست، زیرا اگر به وی اعتماد شود خیانت می‌کند و اگر وعده دهد خلاف آن عمل می‌کند. خداوند سبحان یکی از رفتارهای ناپسند منافقان را چنین معرفی می‌نماید: «إِنْ تُصِيبْكَ حَسَنَةٌ تَسُؤْهُمْ وَإِنْ تُصِيبْكَ مُصِيبَةٌ يَقُولُوا قَدْ أَخَذْنَا أَمْرًا مِنْ قَبْلُ وَيَتَوَلَّوْا وَهُمْ فَرِحُونَ» (توبه: ۵۰)؛ هرگاه نیکی به تو رسد، آن‌ها را ناراحت می‌کند؛ و اگر مصیبتی به تو رسد، می‌گویند: «ما تصمیم خود را از پیش گرفته‌ایم» و باز می‌گردند درحالی که خوشحال‌اند.

آیه فوق در وصف منافقان می‌گوید، آن‌ها کسانی هستند که همیشه از راحتی مردم در رنج و عذاب‌اند و از ناراحتی‌هایشان خوشحال و خندان. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۷: ۴۴۶) بنابراین، قاعده و اصول کلی بیان می‌دارد که دوستان و دشمنان در هنگام سختی‌ها و حوادث تلخ و شیرین شناخته می‌شود (قرائتی، ۱۳۸۳، ۳: ۴۳۴)؛ بنابراین اگر کسی خود، بخواهد برای اهدافش تمسک به دورویی کند یا با منافق دوستی ورزد، چون پایه‌های ارتباط همچون صداقت و امانت‌داری و عمل به وعده‌ها را تخریب می‌کند، نه خودش و نه دیگران در چنین ارتباطی مصون نمی‌مانند و دچار آسیب‌ها و آفات و انحرافات می‌گردند (جلالی، ۱۳۷۲: ۱۶۷)؛ بنابراین در سبک زندگی توحیدی دوری از آن بر هر مؤمن و موحدی امری اجتناب‌ناپذیر است.

هم‌نشینی با نادان: از دیگر موانع ارتباط با دیگران «هم‌نشینی و دوستی با افراد نادان» است. امام حسن عسکری (ع) در این باره فرمودند: «صَدِيقُ الْجَاهِلِ تَعِبٌ» (مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ۷۵: ۳۷۴)؛ دوست نادان، سختی آور است». همچنین در روایتی دیگر وارد شده که مؤمن را از دوستی با نادان بر حذر داشته، زیرا هر چه به دوستی او خوشحال‌تر باشد، خطر زیان رساندن او به‌واسطه حماقتش به فرد نزدیک‌تر است. علت نهی از معاشرت با آن‌ها این است که موجبات راحتی روح و روان و جسم فراهم آید و از طرفی دیگر، این ارتباط موجب بدبینی به خوبان شده (لیثی واسطی، ۱۳۷۶: ۳۰۲) که در نتیجه روابط مؤثر انسان با دیگران را نیز تباه می‌گردد. همین امر انسان را باید به‌سوی ایجاد روابط سالم و نیک با دیگران سوق دهد؛ چراکه روابطی را می‌توان

مؤثر و مفید دانست که سختی و مشقت انسان و دیگران در پی نداشته باشد، نه چنین رابطه‌ای که چیزی جز سختی ندارد و آسایش و آرامش خود و دیگران را هم به خطر بیندازد. خداوند متعال خطاب به پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: «وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ» (اعراف: ۱۹۹)؛ و از جاهلان روی بگردان.

از آنجایی که در فرهنگ قرآن و روایات، جهل در مقابل عقل به کاررفته است، مراد از جاهلان در آیه، «نابخردان» است نه افراد بی‌سواد. (قرائتی، ۱۳۸۳، ۳: ۲۵۰) هم‌نشینی با افراد بد و نادرست انسان را با سختی مواجه کرده و در چنین روابطی مصون از شر شروران نیست، چراکه تأثیرپذیری افراد در روابطشان امری انکارناپذیر است، لذا با نشست و برخاست با بدان تفکر و علایق آن‌ها آگاهانه یا ناآگاهانه سرایت پیدا کرده و در این صورت چیزی جز بدی نصیب انسان نخواهد شد؛ بنابراین انسان باید در مقام پیشگیری بر بیاید و در معاشرت‌های خود نسبت به هم‌نشین نادان اجتناب نماید، چراکه مسلماً هیچ‌کس طالب بدی نیست و برای خود چیزی جز سعادت دنیوی و اخروی را مطالبه نمی‌کند (قائمی، ۱۳۶۴: ۱۶۸).

افراط در تکریم: از دیگر موانع ارتباط با دیگران بر مبنای سیره امام حسن عسکری (ع) «افراط در احترام و اکرام» است. امام حسن عسکری (ع) فرمودند: «لَا تُكْرِمُ الرَّجُلَ بِمَا يَشُقُّ عَلَيْهِ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ق، ۷۵: ۳۷۴)؛ هیچ‌کس را به گونه‌ای احترام نکن که او را به رنج و مشقت بیفکند. احترام و اکرامی که وی را در پاسخ به آن دچار رنج و سختی کند، مورد نکوهش قرار گرفته است. به‌عنوان نمونه، گرچه احترام و تکریم مهمان بسیار سفارش و تأکید شده است، اما زیاده‌روی در پذیرایی و ... که میهمان را برای دعوت آتی میزبان دچار زحمت و مشقت کند، امری ناپسند است و ادامه ارتباط ایشان با هم را دچار چالش خواهد کرد، زیرا تکلف، زندگی‌ها را تلخ و رابطه‌ها را غیر صمیمی می‌سازد. قرآن کریم همه انسان‌ها را بدون در نظر گرفتن جنسیت و نژاد و ... دارای کرامت می‌داند و می‌فرماید: «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ» (اسراء: ۷۰)؛ ما آدمی‌زادگان را گرامی داشتیم.

این کرامت و حب شخصیت خویش و مورداحترام واقع شدن در نهاد هر انسانی نهاد شده و هرکسی دوست دارد مورداحترام دیگران واقع شود و از توهین کنندگان به شخصیت خویش متنفر است. به همین جهت اسلام به گرامی‌داشت شخصیت دیگران امر و از توهین و تحقیر دیگران نهی نموده است (شیخانی و اسحاقی، ۱۳۹۴: ۱۴۹)؛ اما در این مورد نیز رعایت اعتدال لازم و ضروری است؛ یعنی در ارتباط با دیگران به هر نحوی که باشد، مهمان، میزبان، رئیس و ...

رعایت اعتدال در اکرام و احترام وی امری مهم در آداب معاشرت است؛ بنابراین روشن است پرهیز از تکلف به جهت دوری از تلخی زندگی‌ها و ایجاد رابطه‌های غیر صمیمی میان فرد و دیگران، امری مهم و ضروری است.

نتیجه‌گیری

بر اساس سبک زندگی توحیدی حضرت عسکری (ع)، اهم مهارت‌های ارتباط انسان با همنوعان به شرح ذیل است: مهارت‌های ارتباطی انسان با همنوعان در بُعد ایجابی عبارت‌اند از: پرهیزگاری در زندگی، تواضع در برابر افراد، چشم‌پوشی یا تغافل، صبر و بردباری، امانت‌داری، بخشش، ادای حقوق دیگران، همیاری در رفع مشکلات و رازداری نیز از دیگر مهارت‌های رفتاری در بعد ایجابی هستند که رعایت و به کار بردن آن‌ها در ارتباط با همنوعان موجب افزایش دوستان و برقراری ارتباط مؤثر خواهد شد. حسن همسایه‌داری و حضور در اجتماعات مؤمنین مانند نماز جماعت، تشییع جنازه، عیادت از بیماران و ... همچنین بر ایجاد و استحکام ارتباط فرد با همنوعان کمک قابل توجهی خواهد کرد.

از مهارت‌های ارتباطی انسان با همنوعان در بُعد سلبی می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد: اظهار شادمانی در نزد فردی که محزون و غمگین است، نفاق و دورویی در رفتار با دیگران، هم‌نشینی با افراد نادان، افراط در تکریم و احترام در صورتی که افراد را به تکلف و سختی بیندازد، ارتباط بین افراد را دچار خدشه و آسیب خواهد کرد.

فهرست منابع

*قرآن.

*نهج البلاغه.

- ۱- ابن شعبه حرانی، حسن ابن علی، (۱۴۰۴ ق)، *تحف العقول*، چاپ دوم، قم، ناشر جامعه مدرسین.
- ۲- ابن فارس، احمد بن فارس، (۱۴۰۴ ق)، *معجم مقاییس اللغة*، محقق: هارون، عبدالسلام محمد، قم، مکتب الاعلام الاسلامی.
- ۳- ابن منظور، محمد بن مکرم، (۱۴۱۴ ق)، *لسان العرب*، محقق: میر دامادی، جمال الدین، ج ۱، چاپ سوم، بیروت، ناشر دار الفکر.
- ۴- اسکندری، مرتضی، (۱۳۹۱)، *نقش رسانه ملی در ترویج امانتداری و پرهیز از خیانت ورزی*، قم، صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران، مرکز پژوهش‌های اسلامی.
- ۵- اون، هارچی ساندلز، کریستین دیکسون، دیوید، (۱۳۹۳)، *مهارت‌های اجتماعی در ارتباطات میان فردی*، مترجمان، مهرداد فیروز بخت، خشیار بیگی، چاپ هفتم، تهران، انتشارات رشد.
- ۶- آذری، غلام رضا، (۱۳۸۴)، *مقدمه‌ای بر اصول و مبانی ارتباطات (انسانی - جمعی)*، تهران، انتشارات افرنگ.
- ۷- بروجردی، سید محمد ابراهیم، (۱۳۶۶)، *تفسیر جامع*، ج ۲، چاپ ششم، تهران، انتشارات صدر.
- ۸- پیشوایی، مهدی، (۱۳۷۷)، *سیره پیشوایان*، قم، مؤسسه امام صادق (ع).
- ۹- جلالی، محمد حسین، (۱۳۷۲)، *آداب معاشرت در اسلام*، تهران، ناشر سازمان تبلیغات اسلامی.
- ۱۰- جوادی آملی، عبدالله، (۱۳۸۸)، *تفسیر تسنیم*، ج ۱۵، قم، اسراء.
- ۱۱- جوادی آملی، عبدالله، (۱۳۹۱)، *مفاتیح الحیاه*، قم، اسراء.
- ۱۲- حر عاملی، محمد بن حسن، (۱۳۸۰)، *آداب معاشرت از دیدگاه معصومین (ع)*، ترجمه: محمد علی فارابی، ج ۱، تهران، ناشر بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- ۱۳- حر عاملی، محمد بن حسن، (۱۴۱۸ ق)، *الفصول المهمه فی أصول الأئمه (ع)*، محقق: القائینی، محمد بن محمد الحسین، قم، مؤسسه معارف اسلامی امام رضا (ع).
- ۱۴- حر عاملی، محمد بن حسن، (۱۴۲۵ ق)، *إثبات الهداة بالنصوص والمعجزات*، ج ۵، بیروت، اعلمی.
- ۱۵- حسین زاده، علی، (۱۳۸۸ ش)، «راه کارهای ارتباط مؤثر در میان اعضای خانواده»، *مجله معرفت*، ۱۳۸۸، شماره ۱۴۷.
- ۱۶- خمینی، روح الله، (۱۳۸۹)، *صحیفه نور*، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- ۱۷- دهخدا، علی اکبر، (۱۳۸۵)، *لغت‌نامه*، چاپ دوم، تهران، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- ۱۸- دیلمی، حسن بن محمد، (۱۴۰۸ ق)، *اعلام الدین فی صفات المومنین*، چاپ اول، قم، ناشر مؤسسه آل البیت (ع).
- ۱۹- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، (۱۴۱۲ ق)، *مفردات ألفاظ القرآن*، بیروت، دمشق، دارالقلم، الدار الشامی.

- ۲۰- ری شهری، محمد، (۱۳۹۱)، *الگوی شادی در قرآن و حدیث*، قم، مؤسسه علمی فرهنگی دارالحدیث، سازمان چاپ و نشر.
- ۲۱- زارعی، مدوئیه (۱۳۹۸)، «راهبردهای تربیتی در ارتباطات انسانی در گفتگوی ابراهیم (ع) و اسماعیل (ع) با تأکید بر آیه ۱۰۲ سوره صافات»، مجله مطالعات تربیتی و اجتماعی قرآن و عترت پاییز و زمستان، ۱۳۹۸، شماره ۴.
- ۲۲- سیفعلی‌ئی، فاطمه، (۱۴۰۰)، «بازشناسی مهارت‌های ارتباطی در قرآن و کارکردهای آن در روابط اجتماعی انسان»، فصلنامه تحقیقات کاربردی در حوزه قرآن و حدیث، ۱۴۰۰، شماره ۲.
- ۲۳- شامی، یوسف بن حاتم، (۱۴۲۰ ق)، *الدر النظیم فی مناقب الأئمه اللہامیم*، قم، جامعه مدرسین.
- ۲۴- شاه ولی، منصور، (۱۳۸۲)، «بررسی کارکردهای مهارت‌های ارتباطی غیرکلامی و گوش دادن مؤثر در تحقق وظایف و بهبود روابط انسانی»، نشریه علوم اجتماعی و انسانی دانشگاه شیراز، ۱۳۸۲، شماره ۱.
- ۲۵- شیخانی، علی باقر، اسحاقی، سید حسین، (۱۳۹۴)، *سریر سخن (اخلاقی برای همه)*، قم، هاجر (وابسته به مرکز مدیریت حوزه های علمیه خواران).
- ۲۶- صدری نیا، حسین، (۱۳۹۰)، *ارتباط انسان با خویشتن (تکوینی و تشریحی)*، تهران، سایه روشن.
- ۲۷- طباطبایی، سید محمد حسین، (۱۴۱۷ ق)، *المیزان فی التفسیر القرآن*، چاپ پنجم، قم، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ۲۸- طبرسی، احمد بن علی، (۱۴۰۳ ق)، *الإحتجاج علی أهل اللجاج*، مشهد، نشر مرتضی.
- ۲۹- طبرسی، فضل بن حسن، (۱۳۷۴ ش) *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*، چاپ سوم، تهران: انتشارات ناصر خسرو.
- ۳۰- طبری آملی، محمد بن ابی قاسم، (۱۳۸۳)، *بشاره المصطفی*، ج ۲، نجف اشرف، المطبعة الحیدری.
- ۳۱- علی پور، زهرا، (۱۳۸۸)، *اخلاق زندگی (۱)*، قم، دفتر عقل.
- ۳۲- فتحی، ابراهیم، (۱۳۹۹)، «الگوی هنجاری ارتباطات انسانی در اندیشه آیت‌الله جوادی آملی»، فصلنامه دین و ارتباطات، ۱۳۹۹، شماره ۵۷.
- ۳۳- فرهنگی، علی اکبر، (۱۳۹۴)، *ارتباطات انسانی*، ج ۱، چاپ بیست و پنجم، تهران، خدمات فرهنگی رسا.
- ۳۴- فیض کاشانی محمد محسن، (۱۴۰۶ ق)، *الوافی*، اصفهان، ناشر کتابخانه امام امیر المومنین علی (ع).
- ۳۵- قائمی، علی، (۱۳۶۴)، *اخلاق و معاشرت در اسلام*، تهران، انتشارات امیری.
- ۳۶- قرائتی، محسن، (۱۳۸۳)، *تفسیر نور*، ج ۸، چاپ یازدهم، تهران، مرکز درس‌هایی از قرآن.
- ۳۷- کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۴۰۷ ق)، *الکافی*، چاپ چهارم، تهران، دار الکتب الإسلامیه.
- ۳۸- گنجی، حمزه، (۱۳۸۹)، *روان‌شناسی عمومی*، چاپ پنجاه و سوم، تهران، انتشارات ساوالان.
- ۳۹- مجلسی، محمد باقر، (۱۴۰۳ ق)، *بحارالانوار*، چاپ دوم، بیروت، ناشر احیاء التراث العربی.
- ۴۰- مجلسی، محمد تقی، (۱۴۰۶ ق)، *روضه‌المتقین فی شرح من لایحضره‌القیه*، محقق: موسوی

- کرمانی، حسین و اشتهاوردی علی پناه، چاپ دوم، قم، مؤسسه فرهنگی اسلامی کوشانبور.
- ۴۱- محدثی، جواد، (۱۳۸۵)، اخلاق معاشرت، چاپ دوم، قم، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- ۴۲- مصطفوی، حسن، (۱۳۶۸)، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- ۴۳- مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۷۴)، تفسیر نمونه، تهران، ناشر دارالکتب الاسلامیه.
- ۴۴- مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۷۷)، اخلاق در قرآن، قم، مدرسه الامام علی بن ابی طالب (ع).
- ۴۵- نوری، حسین بن محمد تقی، (۱۴۰۸ ق)، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم، موسسه آل البيت (ع).
- ۴۶- هارچی، اُون، ساندرز، کریستین، دیکسون، دیوید، (۱۳۹۳)، مهارت‌های اجتماعی در ارتباطات میان فردی، مترجمان: فیروزبخت، مهرداد؛ بیگی، خشایار، چاپ هفتم، تهران، رشد.

REFERENCES

* The Holy Quran.

* Nahj al-Balagha.

1. Ibn Shuba Harrani, Hasan Ibn Ali, (1404 AH), Tuhaf al-Uqool, second edition, Qom, Jami'a al-Mudarrisin.
2. Ibn Faris, Ahmad bin Faris, (1404 AH), Mu'jam Maqayis al-Lughat, researcher: Haroun, Abdussalam Muhammad, Qom, Maktab al-Ilam al-Islami.
3. Ibn Manzour, Muhammad bin Mukarram, (1414 AH), Lisan al-Arab, Researcher: Mir Damad, Jamaluddin, vol. 1, third edition, Beirut, Dar al-Fikr.
4. Eskandari, Morteza, (2017), The Role of National Media in Promoting Trustworthiness and Avoiding Betrayal, Qom, Radio and Television of the Islamic Republic of Iran, Islamic Research Center.
5. Harji, Owen, Saunders, Christian, Dixon, David, (2014), Social Skills in Interpersonal Communication, translators: Firozbakht, Mehrdad; Bigi, Khashayar, 7th edition, Tehran, Rushd.
6. Azari, Gholam Reza, (1384), An introduction to the principles and foundations of communication (human-social), Tehran, Afrang Publications.
7. Boroujerdi, Seyyed Mohammad Ibrahim, (1366), Tafsir Al-Jami', vol. 2, 6th edition, Tehran, Sadr Publications.
8. Pishwaei, Mahdi, (1377), The Life of Pishwayan, Qom, Imam Sadiq (AS) Institute.
9. Jalali, Mohammad Hossein, (1372), Adab Moasherat dar Islam, Tehran, Islamic Propaganda Organization.
10. Javadi Ameli, Abdullah, (2008), Tafsir Tasnim, vol. 15, Qom, Isra.
11. Javadi Amoli, Abdullah, (2011), Mafatih al-Hayat, Qom, Isra.
12. Hur Amili, Muhammad bin Hasan, (2010), Adab Mo'asherat (Social Etiquette) according to the Infallibles (A.S.), translated by: Mohammad Ali Farabi, vol. 1, Tehran, Islamic Research Foundation.
13. Hur Amili, Muhammad bin Hasan, (1418 AH), Al-Fusul Al-Muhimmah fi Asul al-A'immah (A.S.), researcher: Al-Qaini, Muhammad bin Muhammad Al-Husein, Qom, Institute of Islamic Education Imam Riza (A.S.).
14. Hur Amili, Muhammad bin Hasan, (1425 AH), Ithbat al-Hudat bin-Nusus wa'l Mu'jizat, Vol 5, Beirut, Al-Alami.
15. Hosseinzadeh, Ali, (2018), "Methods of Effective Communication among Family Members", Marafet magazine, 2018, No. 147.
16. Khomeini, Ruhollah, (1389), Sahifa Noor, Tehran, Imam Khomeini Institute for Editing and Publishing.
17. Dekhoda, Ali Akbar, (1385), Dictionary, second edition, Tehran, Tehran University Publishing and Printing Institute.
18. Daylami, Hasan bin Muhammad, (1408 AH), A'lam al-Din fi Sifat al-Mu'minin, first edition, Qom, publisher of Al al-Bayt Institute (A.S.).
19. Raghbi Isfahani, Hussein bin Muhammad, (1412 AH), Mufradat Alfaz al-Qur'an, Beirut, Damascus, Dar al-Qalam, Dar al-Shami.

20. Ray Shahri, Muhammad, (2013), The Model of Happiness in the Qur'an and Hadith, Qom, Dar al-Hadith Scientific and Cultural Institute, Publishing Organization.
21. Zarei, Leyla (2018), "Educational Strategies in Human Communication in the Conversation between Ibrahim and Ismail (A.S.) with an Emphasis on Verse 102 of Surah Saffat", Journal of Educational and Social Studies of the Qur'an and Itrat, Fall and Winter, 2018, no. 4.
22. Seif Aliei, Fatemeh, (1400), "Recognition of communication skills in the Qur'an and its Functions in Human Social Relations", Applied Research Quarterly in the field of Qur'an and Hadith, 1400, No. 2.
23. Shami, Yusuf bin Hatim, (1420 AH), Al-Dur al-Nazim fi Manaqib al-A'immah al-Lahamim, Qom, Jamia al-Mudarrisin.
24. Shah Vali, Mansour, (1382), "Investigation of the functions of non-verbal communication skills and effective listening in fulfilling tasks and improving human relations", Journal of Social and Human Sciences of Shiraz University, 2012, No. 1.
25. Sheikhani, Ali Baqer, Is'haghi, Seyyed Hosein, (1396), Sarir Sokhan (Ethics for All), Qom, Hajar (affiliated with the Management Center of Sisters Seminaries).
26. Sadrinia, Hossein, (1390), Man's relationship with himself (developmental and legislative), Tehran, Sayeh Roshan.
27. Tabatabaei, Seyyed Muhammad Husein, (1417 AH), Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an, 5th edition, Qom, Islamic Publications Office of Jami'a al-Mudarrisin, Qom.
28. Tabarsi, Ahmad bin Ali, (1403 AH), Al-Ihtijaj ala Ahl al-Lijaj, Mashhad, Morteza Publishing.
29. Tabarsi, Fazl bin Hasan, (1374) Majma' al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an, third edition, Tehran: Naser Khosrow Publications.
30. Tabari Amili, Muhammad bin Abi Qasim, (1383), Basharat Al-Mustafa, vol. 2, Najaf Ashraf, Al-Matabah Al-Haydariyah.
31. Alipour, Zahra, (1388), Ethics of Life (1), Qom, Daftar Aql.
32. Fat'hi, Ebrahim, (2019), "The Normative Pattern of Human Communication in the Thought of Ayatollah Javadi Amoli", Religion and Communication Quarterly, 2019, No. 57.
33. Farhani, Ali Akbar, (2014), Human Communication, vol. 1, 25th edition, Tehran, Rasa Cultural Services.
34. Faiz Kashani, Mohammad Mohsen, (1406 AH), Al-Wafi, Isfahan, Library of Imam Amir al-Muminin Ali (AS).
35. Ghaemi, Ali, (1364), Adab Mo'asherat (Social Etiquette) in Islam, Tehran, Amiri Publications.
36. Qeraati, Mohsen, (2013), Tafsir Noor, vol. 8, 11th edition, Tehran, Center for Lessons from the Qur'an.
37. Kulayni, Muhammad bin Yaqub, (1407 AH), Al-Kafi, 4th edition, Tehran, Dar Al-Kutab al-Islamiyyah.
38. Ganji, Hamzah, (1389), General Psychology, 53rd edition, Tehran, Savalan Publications.
39. Majlisi, Muhammad Baqir, (1403 AH), Bihar al-Anwar, second edition, Beirut, Ihya al-Turath al-Arabi.
40. Majlisi, Mohammad Taqi, (1406 AH), Rawdah al-Muttaqin fi Sharh Man la Yahdhuruhu

al-Faqih, researcher: Mousavi Kermani, Hossein and Ishtihardi Alipanah, second edition, Qom, Kushanpur Islamic Cultural Institute.

41. Mohaddesi, Javad, (1385), Social Ethics, second edition, Qom, Islamic Publications Office of Qom Seminary.

42. Mustafawi, Hasan, (1368), Al-Tahqiq fi Kalimat al-Qur'an al-Karim, Tehran, Ministry of Islamic Culture and Guidance.

43. Makarem Shirazi, Naser, (1374), Tafsir Nomooneh, Tehran, Dar al-Kutub al-Islamiyah.

44. Makarem Shirazi, Naser, (1377), Morality in the Qur'an, Qom, Imam Ali Bin Abi Talib (AS) School.

45. Nouri, Hossein bin Muhammad Taqi, (1408 AH), Mustadrak al-Wasa'il wa Mustanbat al-Masa'il, Qom, Al al-Bayt Institute (AS).

